

Ivan Ivanov
(History Museum of Kotel)

The Uprising of Ivaylo – A Phenomenon in the History of Europe

Abstract: In the last quarter of the 13th century Bulgaria saw the greatest social conflict in its medieval history. The Tatar invasions ravaging the Northeastern parts of the Bulgarian realm led to a massive peasant uprising that shook the very foundations of the social and political order. The uprising's leader – a charismatic personality and a talented general – was recognised as a legitimate tsar of the Bulgarians, an unprecedented fact in the history of the “aristocratic” Europe. More than three years the “peasant king” Ivaylo virtually ruled over the fortunes of Bulgaria, succeeding to drive back the foreign aggressors. His short and tumultuous reign as a tsar left indelible traces in the memory of generations of Bulgarians. Even nowadays the person and deeds of this national hero, who became a Bulgarian ruler, continue to stir interest. His fascinating image is being recreated in historical studies, in the literature and the cinema, transcending into one of the brightest legends of the Bulgarian medieval past.

Иван Иванов
(Исторически музей – гр. Котел)

Въстанието на Ивайло - феномен в европейската история

Личността и делото на Ивайло вече повече от век се радват на нестихващ интерес от българските историци и техните различни интерпретации на събитията, разиграли се в България преди осем века. Историята скъпернически е записала само пет години от живота на този забележителен българин, който повече от всички бил съпричастен на стремленията на българския народностен дух и довел едно всенародно дело до успех, надхвърлящ и най-смелите мечти на средновековните хора. За съжаление и тук, както е характерно за българската средновековна история, единствените ни сведения за величавата драма, разиграла се в българските земи в последната четвърт на XIII век са излезли изпод перото на заклетите врагове на българския народ. Византийските хронисти Георги Пахимер и Никифор Григора не считат за нужно дори да споменат името на предводителя, всявал страх сред византийските армии, а презрително го именуват с прозвищата „Лахана” или „Бърдоква”. И двете названия означават зеленчук или просто кисело зеле и са израз на аристократичното отвращение на пишещите от човека, излязъл от народните низини. Неговото истинско име така и би останало неизвестно за нас, днешните българи, ако

Константин Иречек е нямал щастието да открие така наречените „Свърлижки листове”. В приписка към полето на ръкописа неизвестният автор съобщава, че евангелието е завършено през 1278-1279 г. „в дните на цар Ивайло”, когато гърците обсаждали Търново. От други източници е известно, че тъкмо през тази година столицата е била под властта на селския цар – той носел звучното българско име Ивайло.

Бъдещият народен вожд израснал и се оформил като личност в тежки времена на размирици и граждански войни. След смъртта на великия български цар Иван Асен II древният български престол станал играчка в ръцете на придворните клики и амбициите на отделни могъщи боляри. Заговорите и убийствата, предшествващи възцаряването на всеки нов владетел поглъщали цялото внимание на българската аристокрация, оставяйки на втори план грижата за държавните интереси. А в бурните години на последната четвърт на XIII век такава грижа била повече от наложителна. Международният авторитет на България все повече намалявал, били загубени редица територии, а вътрешната стабилност отдавна била само спомен. Но злото никога не идва само. Византийският император Михаил VIII Палеолог, възползвайки се от родството си с могъщия татарски хан Ногай¹, насъсквал разбойнически татарски отряди срещу България. Докато болярите се криели на сигурно място в непристъпните си недосегаеми за нашествениците крепости, страшната татарска конница безпрепятствено опустошавала техните околности, грабела, убивала и вземала в плен стотици селяни. Във време, когато държавата му се гърчела в агония, настоящият български цар Константин Тих-Асен оставал ням свидетел на татарския произвол. Нещастен случай по време на лов довел до неговото осакатяване и практическо отстраняване от държавните дела. Кормилото на управлението попаднало в ръцете на царската съпруга Мария – властолюбива византийска принцеса, племенничка на Михаил VIII Палеолог. В стремежа си да запази короната за себе си и за своя син, коварната византийка не се спирала пред никакви интриги и престъпления². Нещо повече – съвременните изследвания показват, че към нещастията се прибавила и ”финансова криза”. Монетната реформа предприета от цар Константин Тих-Асен имала амбициозната цел домашните парични знаци да изместят напълно чуждите, главно византийски монети, които дотогава изпълнявали функцията на основно платежно средство. За изпълнението на тази задача били отсечени повече от десет монетни емисии – според нумизматите става дума за милионна продукция. Но само десетилетие след това започнало масово ”орязване” на Константиновите монети, тоест нуждите на пазара се оказали многократно по-големи. Такива ”отрязъци” се ценели като парични знаци и вървели редом с монетните ядра. Това от своя страна подсказва за една непрекъснато засилваща се инфлация, тежките последици от която понесли, разбира се, народните маси. Масовото обедняване на населението допълнително засилвало стаеното недоволство.

В това време на отчаяние и безнадеждност, един човек от ниско потекло, но с могъщ и горд дух, издигнал мощния си глас срещу неправдите. Харизматична личност

¹ Незаконната дъщеря на Михаил VIII Ефросина била дадена за жена на Ногай.

² Така например, когато деспот Яков Светослав независим господар на северозападните гранични с Унгария земи проявил аспирации към короната на търновските царе, царица Мария незабавно му предложила да го направи съуправител на държавата и за да отстрани окончателно неговите подозрения заявила желанието си да го осинови. Обредът по осиновяването на деспота, самият той в доста напреднала възраст, бил извършен тържествено в една от столичните църкви. След като приспала по този начин бдителността на съперника си, за властолюбивата принцеса вече не било трудно да го отстрани от пътя си. Не минало много време и деспот Яков Светослав бил отровен.

с вроден талант на водач, простият селянин Ивайло пламенно убеждавал съселаните си във възможността да променят съдбата си. Посрещнати първоначално с присмех и подигравки, неговите завладяващи слова за бунт срещу установената власт, привличали все повече горещи привърженици. Огромно значение имал и фактът, че Ивайло започнал своята агитация в район, където татарските опустошения се чувствали най-силно. Съвременните изследвания доказват, че огнището на въстанието трябва да се търси в подножието на Провадийския балкан, в района на средновековния град Овеч. Тук в дебрите на източна Стара планина от прастари времена живеело войнишко население, натоварено с охраната на уязвимите проходи. Именно на тези корави балканджии със стари воински традиции се опрял народният вожд в началото на своя съдбоносен път.

Но както твърдяла една крилата българска поговорка, през Средновековието ”за качествата на един мъж трябва да се съди не по думите, а по делата”. И талантливият оратор се превърнал в суров и решителен воин, повеждайки своята малобройна, но храбра дружина в смъртоносна битка срещу степните нашественици. Хронистът Георги Пахимер, съвременник на Ивайло отбелязва лаконично: ”Лакана се сблъска с една татарска фаланга, нападна ги заедно с хората които водеше, разби ги напълно и отново нападна друга дружина. Така в няколко дни се прослави”. Към края на лятото на 1277 г. българските предели вече били очистени от татарските пълчища. Разгрома на татарите разнесъл надалеч невероятната вест за подетото от Ивайло дело. Малобройните, но храбри и изпълнени с патриотичен плам селски дружини, пречупили силата на татарските орди, на които търновският цар бил васал и от които треперела средновековна Европа. Сега и най-колебливите повярвали в невъзможното – че народът сам може да изкове своята по-добра съдба. Надарен със самороден талант на стратег, Ивайло не се задоволявал с „услугите” на народната мътва, а непрекъснато разпращал свои доверени хора из цялата страна, натоварени с трудната и отговорна мисия да посеят семето на бунта по цялата българска земя. Техният зов окрилил българския народ, под знамето на Ивайло се стекли хиляди бойци и се сформирала могъща военна сила, към която увлечени от патриотичния порив или от страх пред народното отмъщение, се присъединили и много провинциални боляри с дружините си. Сега, когато номадските нашественици били прогонени от българските земи, логично следвала и втората стъпка – да бъде премахнато неспособното и продажно управление, което разяждало страната отвътре. Навсякъде, където влизала народната армия нейният вожд въодушевено бил провъзгласяван за цар. Така през есента на 1277 г. България била честита да има едновременно двама царе. Единият – Константин Тих Асен, подкрепян от малцина се разпореждал в Търново и близката му околност, а на суровата десница на Ивайло се подчинявали останалите български предели. Това необичайно „двущарстие” не могло да продължава повече и „законният” цар Константин Тих Асен, който дотогава оставал безучастен свидетел на събитията, събрал остатъка от предишното си мъжество, и с малобройна армия потеглил срещу въстаниците в отчаян опит да спаси прогнилия си трон в чийто печален изход едва ли и сам се е съмнявал. Неспособен да се движи, поради тежкия си недъг, той се возел на каляска ограден от малцината си привърженици. Царската войска напредвала бавно, предоставяйки инициативата в ръцете на Ивайло. Въстаническата войска като вихър връхлетяла войните, верни на Константин Тих, и буквално прегазила рехавите им редици. Най-приближените на царя били незабавно избити, а останалите се присъединили към победителя. В разгара на сражението Ивайло съсякъл цар Константин Тих Асен, потвърждавайки по този начин в очите на обикновените войници своето право на

короната. След тази решителна победа народният цар практически властвал над цялата българска земя, а останалите все още извън контрола му крепости една след друга отваряли вратите си и верноподанически му се заклевали във вяност. Единствено столицата продължавала да се държи. Там царица Мария и приближените ѝ, свързани чрез многобройните си престъпления, отчаяно търсели някъкъв спасителен изход. Но войските на Ивайло вече стоели пред портите на Царевия град.

Невероятните събития в България предизвикали силна тревога в нейния южен съсед – възстановената Византийска империя, традиционен съперник на българската държава. Император Михаил VIII Палеолог със своята политическа далновидност си давал ясна сметка, че разклатения търновски престол не представлява реална заплаха за византийските интереси на Балканите. Но ако на него застане героичен водач, ползващ се с подкрепата и предаността на народа и войската, възродената държава лесно би се превърнала в страшна заплаха и трудно преодолим съперник пред византийската политика в региона. Затова в разгара на зимата, той незабавно заминал за Одрин и предприел обиколка на българо-византийската граница, като същевременно изпратил свои разузнавачи в България, които да го осведомят за хода на събитията, техния характер и изгледи за успех. Именно в Одрин до императора достигнала вестта за гибелта на българския цар. В този момент у безскрупулния византийски самодържец се зародила идеята да направи успешния претендент за българския трон свой роднина, като го ожени за собствената си дъщеря. Но от сведенията на своите шпиони, както и от българските боляри потърсили убежище във Византия, Михаил VIII скоро узнал за истинския характер на събитията на север и най-вече за ниското потекло на народния водач. Сам узурпатор на престола, византийският император по-добре от всички знаел непостоянството на съдбата. Заключение му било, че независимо от първоначалните си успехи селският цар няма шансове да се затвърди на върха. Затова се произнесъл, че ”не бил достоен за короната на българите”, прибавяйки нещо и за селския му произход. Сега, когато възможността за сродяване се провалила, предприемчивият самодържец тутакси съзрял друга много по-привлекателна възможност за намеса и контрол над събитията. Пред него се откривала съблазнителната переспектива да постави на търновския трон своя марионетка, която безропотно би следвала инструкциите, идващи от Константинопол. Скоро се намерил и ”подходящият кандидат” за овакантия български престол. Това бил Иван, синът на бившия цар на българите Мицо³, който преживявал във Византия с дарената му от императора прония. Като потомък на славния цар Иван Асен II, споменът за който още живеел в паметта на българите, Иван бил сметнат в Константинопол за ”законен приемник” на българската корона. След като се консултирал с приближените си, Михаил VIII разпоредил да доведат Иван в Одрин и незабавно го оженил за дъщеря си Ирина. На последвалата тържествена церемония новият кандидат за трона на българите бил коронясан под името Иван Асен III в чест на прославения си дядо. Императорът си давал сметка, че залага на несигурна карта, затова заплашил със сурови наказания всеки, който не отдаде на неговия фаворит

³ След убийството на цар Михаил II Асен като най-мощна фигура сред претендентите за престола изпъкнал боляринът Мицо. Той бил зет на Иван Асен II и вероятно един от регентите по време на управлението на двамата синове на царя. В началото на гражданските войни Мицо успял да стъпи за кратко на престола и дори сякъл медни монети със своя лик, прокламиращи направената промяна. Срещу него обаче се обявила голяма част от българската аристокрация, която издигнала като претендент за короната Константин Тих Асен. През 1263 год. Мицо бил принуден да избяга във Византия. Убежище там той получил с цената на национално предателство – предал на Византия Месемврия/Несебър/ и други подвластни му черноморски крепости.

задължителните царски почести и същевременно с щедрa ръка дарявал българските боляри, които избягали във Византия и признали новия цар, обещавайки им безкрайната си милост ако подпомогнат влизането му в Търново. Накрая, придружен от бляскава свита, начело на голяма византийска армия Иван Асен III потеглил към България. Изпреварили го императорските пратеници, които известили царица Мария, че трябва доброволно да отстъпи престола на ”императорските деца” Иван Асен III и Ирина, като в замяна ѝ бил гарантиран почетен прием в Константинопол. Същевременно византийските шпиони сипели злато и обещания към онези търновски боляри, които биха изоставили ”омразната вдовица” и се съгласят да приемат натрапената марионетка.

И наистина в този момент положението на царица Мария изглеждало напълно безнадеждно. От юг византийската армия приближавала столицата. Всеки момент се очаквало ново татарско нашествие инспирирано от Михаил VIII. А пред портите на Търново стояла страшната селска армия на Ивайло, заплашвайки с неминуема разправа столичното болярство. Но градейки плановете си, императорът пропуснал само едно – неистовото властолюбие на своята ”търновска сродница”. В това наглед безизходно положение, изтънчената византийска принцеса предприела отчаяни действия, които изумили съвременниците. Презирайки високия си произход, над пресния гроб на своя съпруг тя предложила ръката си и българския трон на неговия убиец. Нейните пратеници се явили в стана на Ивайло и му предали предложението. В замяна селският цар трябвало да даде обещания с клетва, че ще дели властта с царствената си съпруга и ще гарантира наследствените права на нейния син Михаил. Може да се предположи, че за тази нечувана за нравите на епохата постъпка, освен пословичното властолюбие на българската царица, определена роля е изиграл и натискът от страна на патриотично настроени боляри, нежелаещи да видят на българския трон византийското протеже. Самият Ивайло, стоящ с победоносните си войски пред търновските стени, не по-малко от всички бил изумен от неочакваното предложение. Като признат вожд на въстаналия народ той бил изправен пред съдбоносна дилема. Отхвърлянето на така предложения съюз означавало, че армията му трябвало да направи опит да щурмува непристъпните крепостни стени със съмнителна възможност за успех. При това въстаниците щели да бъдат принудени да воюват на три фронта: срещу византийските войски, срещу татарите и срещу обсаденото Търново. А наставал и пролетният сезон, време за усилена полска работа, от която зависела прехраната на воините-селяни. Но не по-малко опасно било и приемането на съблазнителното предложение. Ивайло твърде добре разбирал, че в съзнанието на народните маси всички недъзи, от които страдало държавното управление се олицетворявали от „коварната византийка” и нейната придворна клика. Подобен съюз в голяма степен би подменил самите цели, заради които започнала народната война. С оглед на това, първата му реакция била да отхвърли страшната съблазън – плашела го мисълта да не бъде сметнат от съратниците си за „женолюбец и почитател на женските спални”, опасявал се, и то не без основание, от омразата на царедворците към овчарския му произход. Пратениците на царица Мария трябвало да употребят цялото си красноречие, за да го убедят в преимуществата на споразумението: то слагало край на кръвопролитията и братоубийствената война. Накрая след дълги колебания, Ивайло склонил на компромис. Заявявайки, че ”дава милост, а не получава благодеяния” селският вожд се венчал за Мария, а заедно с нея и за царския престол. Под акламациите на верните си сподвижници, той тържествено сложил знаците на царското достойнство.

Пролетта на 1278 г. отбелязала поврат в бурния житейски път на Ивайло – превръщането му от бунтовен водач в ”легитимен цар”. Встъпването му на трона обаче дошло в резултат на компромис с довчерашните врагове, факт, който навярно е предизвикал немалко разочарование сред голяма част от дотогавашните му съратници. В качеството си на „законен цар”, той на първо място трябвало да се опита да привлече на своя страна поне част от българското болярство – носител на държавни традиции и военен опит, с което едва ли е предизвикал възторг сред експлоатираните от същите боляри селски маси. Изглежда с вродената си проникателност, Ивайло скоро схванал това противоречие и направил неумел опит да поправи стореното. Разбирайки добре, че както и преди, царица Мария е основна мишена на народната омраза, той започнал публично да я обсипва с грубости и според съвременните хронисти, дори да я бие. Но този своеобразен „бунт” срещу „дворцовия етикет” едва ли е утешавал особено разочарованите му привърженици. А народната подкрепа била необходима повече от всякога именно сега, когато предстояла битка за спасението на родината.

Споразумението между царица Мария и Ивайло нанесло страшен удар върху грандиозните политически планове на Михаил VIII Палеолог и се превърнало в личен негов позорен провал. Това че жена от неговата кръв се омъжила за бивш свинар все още било поносимо за безскрупулния самодържец, който не се посвенил да даде собствената си дъщеря за съпруга на татарския хан. По-важното в случая било, че Ивайло, чрез брака си с вдовицата на Константин Тих, станал законен български цар и амбициозната византийка би могла с помощта на новия си войнствен съпруг да продължи с увеличени възможности личната си вражда с императора. С оглед на новите обстоятелства, енергичният Михаил VIII предприел незабавно масирана военна интервенция. Към България се отправила армията на прославения пълководец Михаил Глава Тарханиот. Нейната основна цел била да нанесе удар върху огнището на въстанието в източна Стара планина, където били съсредоточени най-верните сподвижници на народния цар. Същевременно в рамките на традиционната византийска политика „императорският сродник” хан Ногай бил помолен отново да насочи своите пълчища към България. Неслучайно една стара гръцка моряшка поговорка гласи: „добрият капитан в буря се познава”. Именно сега, заобиколен отвсякъде с врагове, Ивайло доказал че с мъжествения си дух и военни способности е достоен да бъде български цар. В тази крайно тежка обстановка той проявил цялата си решителност, смелост и съобразителност. Първоначално насочил оръжието си към плячкосващите татарски шайки и съумял отново да ги отхвърли зад Дунава. Сега цялото внимание на българския цар било насочено на юг, където се водели тежки битки с византийците, от изхода на които зависела съдбата на България. Тук сред каменните крепости на Източния Балкан, армията на Михаил Глава Тарханиот се натъкнала на яростна съпротива, възпрепятстваща нейното напредване към вътрешността на страната. Военните действия водени през цялото лято, довели единствено до превземането на няколко крепости от византийските войски. Защитниците им задържали вражеското настъпление до зимата, когато пътищата ставали непроходими. Било спечелено необходимото време, за да могат войските сражаващи се срещу татарите, да се притекат на помощ на изтощените бранители. Пристрастното описание на тази военна кампания в поемата на византийския поет Мануил Фил все пак ни разкрива имената на някои от нейните герои. Самоотвержената борба на военачалниците Дамян, Куман, Кънчо и Стан възпряла устрема на нашествениците. Едва ли това са имената на местни боляри – Мануил Фил говори за тях с изрази, с които описва и самия Ивайло. В тяхно лице трябва да съзрем онези личности, които

още в самото начало застанали в обкръжението на народния вожд. Самият Ивайло участвал в сраженията при крепостите „Студена” и „Пиргица”, подкрепяйки морално своите съратници.

Затягането на войната предизвикало силно безпокойство в Цариград. Самият император пристигнал отново в Одрин за да ръководи отблизо военните действия. Отчитайки затрудненото положение на армията си той за пореден път прибягнал до средството, спасявало неведнъж древната империя. Пратениците му потеглили към черноморските степи, за да убедят татарския хан за мащабно и решително нахлуване в България.

През есента на 1278 г. огромна татарска армия заляла цяла Добруджа. Неможейки да изостави сънародниците си на сигурна гибел под татарската сабя, Ивайло отново се отправил срещу степните орди, разделяйки фатално силите си. При това, докато досега селската армия лесно громяла мародерстващите татарски шайки, сега тя имала пред себе си елитните войски на хан Ногай. Отчаяната смелост на българските воители този път се оказала недостатъчна срещу многократно превъзхождащата ги сила и Ивайло с оцелелите си сподвижници бил обсаден за три дълги месеца в крепостта Дръстър (Силистра). Възползвайки се от отслабената отбрана на старопланинските крепости охранявани от малобройни защитници, в началото на 1279 г. елитни византийски войски начело с Михаил Глава Гарханиот стоварили десант на Черноморското крайбрежие при Галата и преодолявайки защитата на оределите гарнизони, с бърз марш достигнали до Търново. Разнесла се мътва, че самият Ивайло паднал в неравната битка срещу татарите и това сложило край на колебанията на столичното болярство. През февруари 1279 г. вратите на непристъпната крепост се отворили пред византийската марионетка и Иван Асен III тържествено седнал на трона на българските царе. Царица Мария, бременна от Ивайло, била изпратена заедно със сина си Михаил при императора в Одрин и поставена под стража.

Но тържеството на новоизпечения цар се оказало твърде краткотрайно. Скоро се разбрало, че Ивайло съвсем не бил убит, а начело на силна войска бързал към Търново. На негова страна заедно със своите дружини преминал и един от най-доверените и ценени военачалници в търновския двор – покръстеният татарин и царски протостратор Касим-бег. След няколко победоносни сражения с останалите в България византийски войски, оцелелите им остатъци панически потърсили спасение в някои крепости и народният цар за втори път застанал с армията си пред столичните порти. А там, зад високите зъбери, вече с пълна сила бушували дворцовите интриги и заговори. Дължейки престола си на чужда сила, и по мнението на съвременници – непритежаваш необходимите за владетел качества, Иван Асен III нямал авторитет и влияние сред българската аристокрация. Неговата единствена опора се явявал византийският император, който от своя страна полагал неимоверни усилия да укрепи трона на своя фаворит. Опитен политик, Михаил VIII Палеолог разбирал, че за успеха на амбициозния му проект било необходимо някой способен и авторитетен български аристократ да подкрепи твърдо новия цар. Най-виден измежду търновските първенци по това време бил Георги Тертер – болярин от куманско потекло. Храбър и надарен с природен ум, той се ползвал с голям авторитет сред столичната знат и Михаил VIII не пожалил усилия да го привлече на страната на своя зет. На амбициозния болярин били обещани деспотско достойнство⁴, ръката на сестрата на Иван Асен III и положението на

⁴ Деспотът се явявал пръв по ранг след царя. Това достойнство през дадено време можело да се носи само от едно лице в държавата-обикновено някой от най-близките царски роднини или особено заслужил и виден болярин.

първ съветник на слабия и неопитен цар. Трудността за Георги Тертер да приеме съблазнителното предложение идвала оттам, че вече бил женен, но шанса да стане фактически управител на държавата бързо притъпил угризенията. Жена си, заедно със своя син Теодор Светослав, той изпратил като заложници в Цариград.

Наред с изпитаните средства на византийската дипломация, в Константинопол решили да прибегнат отново към силата на оръжието, за да укрепят спечелените вече позиции. Към България незабавно потеглила десетхилядна армия начело с протовестиария Мурин. При тази вест Ивайло незабавно снел обсадата на Търново и с бърз ход се отправил срещу нашествениците. Паметното сражение между бляскавата византийска армия и народното опълчение се разиграло на 17 юли 1279 година край крепостта Диавена в Котленския проход. В ожесточената и кръвопролитна битка в която Ивайло лично предвождал малобройните си бойци, техният „безреден устрем” и самоотвержена храброст пречупили силата на вражеските редици. Подобно на първите Асеневци, Ивайло възприел принципа на война докрай срещу враговете на българския народ. Тези от византийците които не намерили смъртта си в битката, били посечени по негова заповед. Пълководецът Мурин също загинал в сражението. Месец по-късно на север се отправила нова византийска войска – този път тя наброявала пет хиляди войни под командата на протовестиария Априн. Скоро надалеч се разнесла вестта за поредната голяма победа на селския цар. На 15 август 1279 година българските отряди връхлетели византийската армия, докато колоните ѝ се виели по тесните планински пътища. Нашествениците претърпели съкрушителен разгром след който малцина оцелели, а предводителят им Априн бил посечен. Ивайло отново предвождал храбрите си войни и дори ненавиждащите го ромейски хронисти трябвало неохотно да признаят, че той „извършил големи подвизи” на бойното поле, и „се сражавал с безумна смелост”. Когато тези новини достигнали Търново, положението на Иван Асен III станало безнадеждно. Тъй като помощ от Византия повече не могла да се очаква, единствената възможност за спасение на престола му се явявала подкрепата на столичните първенци, ненавиждащи селския цар, и най-вече на неговия нов „роднина” Георги Тертер. Но амбициозният болярин нямал никакво намерение да поеме защитата на кауза предварително обречена на неуспех. Той предпочитал да работи за собствените си интереси и не се поколебал да подстрекава столичното население срещу своя „царствен” шурей. В тази обстановка Иван Асен III скоро разбрал, че всичко за него е загубено и е време да помисли за собствената си безопасност. Една нощ той задигнал скъпоценностите от царската съкровищница и, придружен само от жена си и неколцина верни служители, избягал от Търново, повтаряйки предателството на своя баща. По скрити пътища видните бегълци стигнали до Месемврия (Несебър), откъдето един кораб ги отвел в Цариград. Посрещането им там не било особено топло, тъй като Михаил VIII, виждайки плановете си разбити, бил толкова разгневен от некадърността и малодушието на своя зет, че дълго време отказвал да се срещне с него.

Бягството на византийската марионетка не смутило никого в Търново, тъй като името на наследника вече се шепнело от всички. Столичното болярство застанало твърдо зад кандидатурата на Георги Тертер и през 1280 година той бил тържествено коронясан като Георги Тертер I. Династичната промяна в столицата коренно променила съотношението на силите в България. Тя не само отстранила възможността за византийска намеса, но преди всичко поставила епилог на мощното народно движение разтърсило държавата. Ивайло скоро осъзнал, че докато борбата се водела срещу татарските орди и византийските нашественици, той все още можел да разчита на народната подкрепа. Но сега короната вече носел един български цар, признат от

цялата аристокрация. Свалянето му от трона означавало подновяване на кървавата братоубийствена война. Изтощени и обезверени, оредели сред четиригодишни тежки сражения, селските войни започнали да напускат своя вожд. На практика, отсега нататък борбата на Ивайло за трона все повече се превръщала в негова лична кауза, отнасяща се само до него и неколцина лично предани му хора. За огромната маса от досегашните сподвижници тя била вече напълно безсмислена. Изоставен от всички, Ивайло подобно на бившата си „височайша” съпруга, прибегнал до отчаяна стъпка, предизвикваща до днес дискусии и спорове сред историците. Заедно със съюзника си Касим бег, той неочаквано се озовал в степния стан на Ногай с ордите на когото дотогава водел героична борба, за да търси помощ за възвръщането си на престола. Едва ли са прави тези, които виждат в постъпката му „национално предателство”. В по-новите изследвания на преден план излиза хипотезата, че по време на ожесточените и неравни сражения край Дръстър, Ивайло е бил принуден да приеме васалитет към Златната Орда⁵. В такъв случай постъпката му изглежда напълно логична за средновековните обичаи, според които сюзеренът бил длъжен да подкрепя своя васал. Тези действия подобно на много други трябва да съобразим с позицията на „легитимния цар”, за разлика от тези на селския предводител.

Отначало степният властелин се отнесъл твърде благосклонно към Ивайло и приел поднесените му подаръци. Но скоро след това в татарския стан се появил още един кандидат за българския трон. Това бил злополучният Иван Асен III изпратен при хана от своя тъст Михаил VIII в последен опит да повлияе на събитията в България. От името на византийския император, той молел Ногай да отреди „по справедливост” на кого трябва да принадлежи короната на българите. Естествено господарят на степите бил много горд от факта, че двама бивши царе очакват неговото решение и поотделно щедро им обещавал помощта си. Накрая възелът бил разплетен с „помощта” на византийската дипломация. По време на един пир, при който Ивайло и Иван Асен III заемали почетните места от двете страни на Ногай, могъщият татарски повелител скочил на крака, посочил Ивайло и заповядал: „Този човек е враг на моя баща – императорът, и изобщо не заслужава да живее, а трябва да бъде посечен”. Присъдата била изпълнена незабавно – със забит в гърлото меч Ивайло издъхнал пред очите на присъстващите. Същата участ постигнала и Касим бег, който единствен го съпровождал в изгнанието му. Свидетел на тази страшна сцена, Иван Асен III вече треперел за живота си, но на Ногаевата жена Ефросина се удало да го спаси и изпрати в Цариград. Загубил всяка надежда да го види на българския престол, императорът му дал титлата ромейски деспот. Неговите погърчени потомци чак до завладяването на Константинопол от османците били споменавани от византийските хронисти със семейното име Асеневци.

Споменът за прославения народен предводител дълго продължавал да живее сред българите и учудващо – дори сред обикновените поданици на неговия смъртен враг – Византийската империя. Близо двадесет години по-късно (през 1294 г.), в опит да последва примера на великия си сънародник, един българин се явил пред новия византийски император Андроник II Палеолог и обявявайки се за отдавна загиналия Ивайло предложил да очисти Мала Азия от нашествениците-турци. Императорът, за

⁵ В това нямало нищо осъдително като се имат в предвид условията от които се диктували българо-татарските отношения през целият XIII век. Още цар Коломан Асен през 1242год. станал данъкоплатец на татарите, а приемниците му неизменно носели същите задължения. Краткото тържество на Ивайло не могло да промени статуквото: заставен от обстоятелствата той трябвало да признае върховенството на Ногай.

когото самозванството на новодошлия било несъмнено, организиран своеобразна „очна ставка“ с намиращата се в Цариград царица Мария, която уверено заявила, че това лице няма нищо общо с нейния бивш съпруг. Хвърлен в затвора по обвинение в самозванство, Лъже-Ивайло скоро бил освободен под натиска на цариградското население, което на тъпи се стичало да се нареди под знамето на страховития воин. „Изглеждаше, че сякаш самата вселена и земята са в движение. Тези, които не разбираха нищо друго освен от земеделие, копан или знаеха само да карат волове – хора овчари и селяни – напускаха селата и имотите си и въоръжени само с криваци, се стичаха самоволно. Войници без оръжие, те образуваха безпорядъчни дружини за които само името на Лахана беше достатъчно да спечелят победата, където и да се явят. Така в късо време се събраха несметно число войници“. Това описание на хрониста Георги Пахимер се отнася до Лъже-Ивайло но няма никакво съмнение, че именно така, подобно на буен поток са се стичали българите под знамената на истинския Ивайло, когато славата му е гърмяла по цялата българска земя. Изплашен да не сподели съдбата на злополучния цар Константин Тих Асен, под предлог че е обезпокоен за съдбата на неопитните новобранци, императорът наредил Лъже-Ивайло да бъде отново задържан и хвърлен в затвора, след което събралите се селяни били принудени да се разпръснат. Но няколко години по-късно се появил нов Лъже-Ивайло, който дори водил битки с настъпващите турци, спечелил няколко победи, докато накрая бил пленен и убит.

Преди време личността на Ивайло се е разглеждала като олицетворение на авантюристичното начало в нашата история. Той е бил смятан за човек, издигнал се случайно, благодарение на сляпото щастие. Но, дори само проявите на „самозванството“, явление свързано единствено с короновани особи, трябва да ни покажат, че Ивайло е бил достоен цар на българите в тежките времена на изпитания в които е управлявал. Днес ние – потомците, сме в правото си да го считаме за един от най-забележителните българи, народен герой, борец за социална справедливост. Наистина невъзможно е да се измерят действителните мащаби на стореното от него, просто защото „феноменът Ивайло“ няма аналог нито в българската, нито в европейската история. Смисълът на действията му може да бъде разбран единствено, ако зад тях, съзрем идеалите на целия народ, побрали в себе си вечните стремежи за щастие и свобода.

ЛИТЕРАТУРА

История на България том 3, БАН 1982 г.

Андреев 1996: *Андреев, Й.* История на второто българско царство. Велико Търново: Абагар

Лазаров 1993: *Лазаров И., Павлов П., Тютюнджиев И., Палангурски М.* Кратка история на българския народ. София: Просвета

Андреев 1994: *Андреев Й., Лазаров И., Павлов П.* София: Просвета